

Architektura grup etnicznych a postawy ludności miejscowej Podkarpacia w 2. połowie XX i na początku XXI wieku Wybrane problemy

Grażyna Stojak

Uniwersytet Rzeszowski

Instytut Archeologii, Zakład Muzeologii

Tytułem wprowadzenia

Podjęta praca ma na celu wstępne rozpoznanie wybranej problematyki związanej z architekturą grup etnicznych na terenie południowo-wschodnich ziem Polski w 2. połowie XX wieku i w XXI stuleciu. Ze szczególnym zainteresowaniem zwróciłam się w kierunku spraw społecznych i przejawów poczucia tożsamości ludności obecnego Podkarpacia, a także potomków dawnych mieszkańców tych ziem. To właśnie próba zrozumienia współczesnych problemów społeczeństwa związanych z budownictwem dawnym i obecnym w regionie Podkarpacia zachęciła mnie do podjęcia tej rozprawy, która jest jedynie zasygnalizowaniem wielu wątków z tym związanych. Są to między innymi przejawy poczucia tożsamości ludności Podkarpacia, współczesne budownictwo a walory środowiska kulturowego, życie codzienne mieszkańców południowo-wschodniej Polski i jego wpływ na architekturę. Moim celem było wskazanie związków przyczynowo-skutkowych przekształcania dawnej architektury grup etnicznych lub wręcz zaniechania wznoszenia tradycyjnego budownictwa na wsi podkarpackiej.

Walory krajobrazowe i ich związek z zabytkowymi obiektami materialnymi, a także dawna i współczesna kultura duchowa odnosząca się do tych miejsc wymagały wprowadzenia dwóch ważnych terminów: miejsca pamięci (wzmacniającego treści symboliczne czy przekaz narracji go dotyczących) i miejsca historii (zabytków zachowanych *in situ*).

Pojęcia te mają dla mnie szczególne znaczenie z uwagi na to, że zabytkowe obiekty kulturowe Podkarpacia były przedmiotem wpisów na Listę światowego dziedzictwa UNESCO w pierwszych kilkunastu latach XXI wieku. Bogata historia tych zabytków architektury, zwłaszcza w kontekście ich współczesnego „życia”, zobligowała mnie do ustosunkowania się do tej problematyki. Było to dla mnie tym bardziej ważne, że miejsca kultury materialnej grup etnicznych na Podkarpaciu są obecnie celem podróży w ramach turystyki kulturowej. Ponadto wydaje się, że w najbliższej przyszłości turystyka i jej związek z dziedzictwem kulturowym będą stanowiły ważny segment rozwoju gospodarczego tego regionu.

Jako przykłady posłużą wybrane zabytki regionu Podkarpacia, z którymi zapoznałam się podczas blisko ośmioletniej kadencji na stanowisku Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu. Opierając się na własnych badaniach archiwalnych, w świetle których rozpoznałam historię tych cennych obiektów, a także na badaniach terenowych, dzięki czemu poznałam zasady ich budowy i problemy konserwatorskie, przygotowałam to opracowanie. Wyniki badań uzupełniałam wywiadami, prowadzonymi systematycznie podczas prac związanych z urzędniczym nadzorem konserwatorskim.

Tematykę pogranicza polsko-ruskiego podejmowałam wielokrotnie. Jest to rezultat wiedzy gromadzonej od ponad dwudziestu lat. Skromne łamy tego artykułu nie pozwalają na szerszą analizę zagadnienia, umożliwiając jedynie zasygnalizowanie problemów, z których każdy wart jest opracowania książkowego. Wierzę, że moje publikacje uzupełnią bogatą literaturę przedmiotu na temat architektury i poczucia tożsamości grup etnicznych regionu Podkarpacia.

Podstawowymi publikacjami wśród dotychczas wydanych są opracowania Ryszarda Brykowskiego pt. *Drewniana architektura cerkiewna w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpackiej*, wydana w 1986 roku¹, a także późniejszy artykuł pt. *Łemkowska architektura cerkiewna*, który ukazał się w 1994 roku². Teksty te zawierają informacje źródłowe, między innymi na temat kolorystycznego opracowania zewnętrznych elewacji budynków cerkiewnych, i były podstawą prób odtworzenia kolorystyki cerkwi w Świątkowej Wielkiej odrestaurowanej w latach 2014–2016. Do podręcznikowych publikacji należy zaliczyć opracowania Romana Reinfussa, wśród których dzieło pt. *Łemkowie jako grupa etnograficzna* z 1998 roku należy do podstawowych³.

■ 1 R. Brykowski, *Łemkowska drewniana architektura w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpackiej*, Wrocław 1986.

2 R. Brykowski, *Łemkowska architektura cerkiewna*, [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, Sanok 1994.

3 R. Reinfuss, *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, Sanok 1998.

Geneza i losy Łemków nie są łatwym zagadnieniem badawczym. W 1990 roku R. Reinfuss opublikował rozprawę pt. *Śladami Łemków*⁴, zaś w 2016 roku Marek Koprowski opracował książkę popularnonaukową pt. *Łemkowie. Losy zaginionego narodu*⁵. Temat genezy grup ruskojęzycznych był przedmiotem dociekań wielu badaczy na przełomie wieków XX i XXI. Jednym z nich był regionalista Artur Bata, który podjął tę tematykę w 2013 roku w opracowaniu pt. *Rusini z doliny Jasiołki*⁶.

Szereg interesujących informacji o zbiorach kultury materialnej znajduje się w publikacji Arkadiusza Jełowickiego pt. *Zbiory etnograficzne kultury ukraińskiej w Polsce*, wydanej w Poznaniu w 2014 roku⁷. Tematykę gromadzenia kolekcji kultury materialnej Łemków w muzeach omawiają publikacje ich właścicieli: Teodora Gocza pt. *Życie Łemka* (2001 rok)⁸, Bogdana Gocza pt. *50 lat Muzeum Kultury Łemkowskiej w Zyndranowej* (2016 rok)⁹, Tadeusza Kiełbasińskiego pt. *Z historii wsi* (2010 rok)¹⁰.

W celu popularyzacji budownictwa ludowego opracowany został, wydany w dwóch tomach, *Leksykon drewnianej architektury sakralnej Podkarpacia*¹¹ pod redakcją Krzysztofa Zielińskiego, opublikowany w 2011 roku, a także przewodnik z 2012 roku pt. *Szlak architektury drewnianej. Podkarpackie* pod redakcją Jana Sołka¹².

Problemy muzealnictwa regionalnego z uwzględnieniem kultury materialnej Dolnego Nadsania przedstawił ks. Wilhelm Gaj-Piotrowski, udowadniając potrzebę tworzenia skansenów, których celem miało być zabezpieczenie i utrwalenie przemijającego dziedzictwa kulturowego wsi dawnego województwa rzeszowskiego¹³. Problematykę lokalnych muzeów na wolnym powietrzu omawiał wielokrotnie Jerzy Czajkowski, między innymi u progu XXI wieku w „Acta Scansenologica”¹⁴. Do interesujących publikacji należy zaliczyć opracowanie Janusza Mazura z 2006 roku pt. *Tempus Fugit. Kształtowanie się koncepcji i perspektywy realizacji Parku Historyczno-Etnograficznego „Przygródek – wspólnota kultur” przy Mu-*

■ 4 R. Reinfuss, *Śladami Łemków*, Warszawa 1995.

5 M.A. Koprowski, *Łemkowie. Losy zaginionego narodu*, Zakrzewo 2016.

6 A. Bata, *Rusini z doliny Jasiołki*, Krosno 2013.

7 A. Jełowicki, *Zbiory etnograficzne kultury ukraińskiej w Polsce*, Poznań 2014.

8 T. Gocz, *Życie Łemka*, Zyndranowa 2001.

9 B. Gocz, *50 lat Muzeum Kultury Łemkowskiej w Zyndranowej*, Zyndranowa 2018.

10 T. Kiełbasiński, *Z historii wsi*, [w:] *Olchowiec w Beskidzie Niskim*, red. A. Krzeczowska, U. Żyznowska, Sierca 2010.

11 *Leksykon drewnianej architektury sakralnej Podkarpacia*, t. I i II, red. K. Zieliński, Rzeszów 2011.

12 *Szlak architektury drewnianej. Podkarpackie*, red. J. Sołek, Rzeszów 2012.

13 W. Gaj-Piotrowski, *Problemy muzealnictwa regionalnego*, [w:] *Sfragistyka okolic Rozwadowa*, red. W. Gaj-Piotrowski, Wrocław – Rozwadow 1990, s. 30–45.

14 J. Czajkowski, *Lokalne muzea na wolnym powietrzu w Polsce*, „Acta Scansenologica” 2001, t. 8, s. 7–50.

zeum Kresów w Lubaczowie, które promowało zachowanie roztoczańskiego dziedzictwa kulturowego¹⁵.

Niejakie podsumowanie wydawnictw regionalnych stanowi książka wydana przez Stowarzyszenie na rzecz Rozwoju i Promocji Podkarpacia „Pro Carpathia”, będąca dziełem zbiorowym pod redakcją Krzysztofa Staszewskiego, pt. *Dawna architektura drewniana województwa podkarpackiego*, która omawia budownictwo ludowe poszczególnych grup etnicznych na Podkarpaciu. Najcenniejszy jest opis cech charakterystycznych świeckiej architektury drewnianej i zobrazowanie jej archiwalnymi zdjęciami. Publikacja ta ukazała się w 2017 roku w Rzeszowie¹⁶.

Wymienione opracowania zawierają obszerną bibliografię i umożliwiają prześledzenie przemian budownictwa grup etnicznych na Podkarpaciu.

Podkarpacie a województwo podkarpackie

Region zwany Podkarpaciem położony jest na południowo-wschodnim krańcu Polski. To obszar graniczny z Ukrainą i Słowacją. Sąsiaduje z trzema innymi województwami: lubelskim, świętokrzyskim i małopolskim. Zamieszkiwanie tych terenów przez Polaków, Ukraińców, Żydów, Niemców i Ormian, a także karpackich górali: Łemków i Bojków, skutkowało występowaniem różnorodności kultur, wyznań religijnych i zwyczajów. Jest to połączenie trzech odmiennych krain geograficznych: nizin Kotliny Sandomierskiej, pofałdowanych terenów Pogórza Karpackiego, łagodnie wypiętrzonych gór Beskidu Niskiego i Bieszczadów, co przyczyniło się do atrakcyjności tych terenów i rozwoju turystyki po 1989 roku. W 1992 roku utworzono rezerwat biosfery UNESCO „Karpaty Wschodnie”, w który wszedł region podkarpacki z tytułu wybitnych walorów przyrodniczych¹⁷. Dlatego od 1999 roku turystyka, w tym kulturowa, stała się główną dziedziną strategii rozwoju województwa podkarpackiego¹⁸.

Dzisiejszy obraz regionu, zwanego obecnie Podkarpaciem, jest w znacznym stopniu odmienny od tego, jaki znamy z nieodległej przeszło-

■ 15 J. Mazur, *Tempus Fugit. Kształtowanie się koncepcji i perspektywy realizacji Parku Historyczno-Etnograficznego „Przygródek – wspólnota kultur” przy Muzeum Kresów w Lubaczowie*, Lubaczów – Kraków 2006.

16 *Dawna architektura drewniana województwa podkarpackiego*, red. K. Staszewski, Rzeszów 2017.

17 *Podkarpacie. Informator turystyczny*, Rzeszów 2015.

18 Strategia rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2007–2020. Aktualizacja 2010, Zarząd Województwa Podkarpackiego, Rzeszów 2010 [mps], Ogólny układ obszarów strategicznych, celów, priorytetów i kierunków działania, cel 1, s. 286–287. Por. J. Strojny, D. Karaś, N. Kopeć, *Potencjał przedsiębiorczy Podkarpacia – analiza benchmarkowa województwa na tle wybranych regionów*, „Przedsiębiorczość – Edukacja” 2014, nr 10, passim.

ści, okresu międzywojennego i pierwszych dziesięcioleci po zakończeniu II wojny światowej. Zmiany dokonywane były przez kolejne reformy administracyjne przeprowadzane w niepodległej Polsce, co z kolei wiązało się z zarobkową migracją ludności. Po II wojnie światowej na terytorium południowo-wschodniej Polski utworzono województwo rzeszowskie, które funkcjonowało do 1975 roku. Kolejna reforma podziału administracyjnego kraju z dotychczasowych 16 wyłoniła 49 województw¹⁹. W 1999 roku z czterech województw: rzeszowskiego, przemyskiego, krośnieńskiego, tarnobrzelskiego oraz części ziem województwa tarnowskiego, utworzono województwo podkarpackie²⁰. Dzięki tej reformie administracja uzyskała trójstopniową strukturę z podziałem na województwa, powiaty i gminy (taki podział istniał już wcześniej, przed 1975 rokiem, ale jednostki terytorialne zarządzane były inaczej). Tym samym idee, takie jak tożsamość kulturowa, miejsca historyczne, dziedzictwo kulturowe regionu, nabrały innego znaczenia w obliczu nowych możliwości zarządzania oddolnego i uwzględniania lokalnych inicjatyw. Było to zgodne z intencją reformy administracyjnej, która przesuwiała decyzyjność na gminy i powiaty, a finansowanie inwestycyjne – na urzędy marszałkowskie. Z tego względu dziedzictwo kulturowe regionu i związane z nim inwestycje leżą w rękach władarzy gmin, powiatów i województwa, a nie jak wcześniej – w gestii ministerstw. Obecnie podział zadań dotyczących dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego w planowaniu przestrzennym jest następujący: „Kształtowanie i prowadzenie polityki przestrzennej w województwie i gminie należy do obowiązków samorządu, natomiast koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju jest zadaniem Rady Ministrów”²¹.

Migracja ludzi w wieku produkcyjnym z terenów wiejskich do miast przemysłowych wiązała się ze znaczącą zmianą sposobu życia, kultury materialnej i niematerialnej, a przede wszystkim – zarobkowania i myślenia o życiu. W ślad za tym przez całą 2. połowę XX wieku sukcesywnie zmieniał się krajobraz ruralistyczny, a tempo zmian przyspieszyło gwałtownie po transformacji ustrojowej w 1989 roku. Przeobrażenia, które zaistniały, są już nieodwracalne. Podkarpacka wieś stała się murowaną, zaś zabudowa drewniana na terenie południowo-wschodniej Polski w większości nie zachowała się. Pozostały jedynie pojedyncze obiekty tra-

■ 19 G. Stojak, *Wielokulturowy pejzaż zabytkowej architektury w województwie podkarpackim*, [w:] *Katalog zabytków nieruchomych województwa podkarpackiego*, red. G. Stojak et al., Rzeszów 2011, s. 7.

20 Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa (Dz. U. 1998, nr 96, poz. 603).

21 M. Plichta, K. Borkowski, *Dziedzictwo kulturowe i środowisko przyrodnicze w planowaniu przestrzennym*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe szansą rozwoju turystyki w regionie*, red. K. Obodyński, M. Duricek, A. Nizioł, Rzeszów 2009, s. 26.

dycyjnego budownictwa. Przemiany polityczno-gospodarcze dotyczące środowisk robotniczo-chłopskich, jakie miały miejsce w polskim społeczeństwie po 1945 roku, „wzbogaciły” panoramę wsi i tradycyjnych terenów rolniczych dawnego województwa rzeszowskiego o gospodarstwa PGR-owskie, a w kolejnych latach – zmechanizowanie przetwórstwa prowadzonego przez firmy, takie jak Iglopol, Hortex, czy przemysłu drzewnego w Bieszczadach.

Fot. 1. Współczesna zabudowa stylizowana na starą, regionalną architekturę. Obiekt hotelowy w Mucznej w Bieszczadach

Fot. G. Stojak, 2019 rok

Fot. 2. Współczesna zabudowa utrzymana w stylu architektury z lat 70. XX wieku. Obiekt hotelowo-barowy w okolicach Mucznej w Bieszczadach

Fot. G. Stojak, 2019 rok

Fot. 3. Współczesna, bezstylowa zabudowa Bieszczadów. Brak związku z tradycyjnym budownictwem – nie wykorzystano elementów regionalnych, zastosowano współczesne formy, detale i materiały budowlane

Fot. G. Stojak, 2019 rok

Obecnie Podkarpacie zamieszkują ponad 2 miliony osób, które osiedliły się przede wszystkim w dużych aglomeracjach miejskich. Współczesne społeczeństwo kontynuuje dążenie do dynamicznego rozwoju miast i wsi oraz nowoczesnego stylu życia, co łączy się z zaniechaniem upraw i hodowli według tradycyjnego gospodarowania na typowo rolniczych terenach Podkarpacia: Roztoczu, Pogórzu Dynowskim, Strzyżowskim i Przemyskim. Mieszkańcy, zwłaszcza młodzi, wyjeżdżają już nie tylko do dużych miast, ale głównie za granicę. Tendencja ta jest wynikiem postępującej globalizacji współczesnego świata oraz europejskiej polityki w zakresie rolnictwa, która polega na preferencji dużych, zmechanizowanych gospodarstw wielohektarowych.

De facto dzisiaj w dużej mierze jedynie podkarpackie muzea skansenowskie zachowały pewien obraz barwnego – choć pełnego trudu – życia na tych pięknych, ale nie zawsze łaskawych i gościnnych ziemiach. Odchodząca do historii kultura zarówno materialna, jak i niematerialna jest coraz intensywniej dokumentowana²². Badacze i pasjonaci dziedzictwa kulturowego podejmują działania, których efektem ma być zatrzymanie procesów destrukcyjnych dla budownictwa regionalnego i prowadzenie działań mających na celu ochronę niektórych zachowanych jeszcze elementów kultury ludowej²³. Dlatego działalność muzeów na wolnym powietrzu jest dzisiaj nieoceniona²⁴.

■ 22 Por. *Leksykon drewnianej architektury...*, t. 1, 2, passim.

23 *Historia zapisana w drewnie. Raport o dziejach i stanie zachowania dziewięciu drewnianych obiektów sakralnych Podkarpacia*, red. K. Staszewski, D. Zielińska, Rzeszów 2011, passim.

24 *Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Park etnograficzny. Przewodnik*,

Fot. 4. Kościół z Bączala Dolnego z 1667 roku, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku
Fot. G. Stojak, 2011 rok

Fot. 5. Cerkiew z Rosolina z 1750 roku, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku
Fot. G. Stojak, 2012 rok

red. J. Ginalski, Sanok 2008, passim. Por. D. Wojtowicz-Jankowska, *Szczególne muzea – skanseny – ich znaczenie i funkcja w mieście*, [w:] *Architektura drewniana. Tradycja, dziedzictwo, współczesność, przyszłość*, red. R. Cielątkowska, Gdańsk 2014, s. 319–327.

Fot. 6. Wiatrak kozłowy z końca XIX wieku, Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej

Fot. G. Stojak, 2013 rok

Fot. 7. Zagroda Pogórzańska, Izba Pamięci Juliana Przybosia w Gwoźnicy Górnej

Fot. G. Stojak, 2018 rok

Skanseny – próba zachowania wieloetnicznego dziedzictwa Podkarpacia

Część etnicznego dziedzictwa Pogórzan Zachodnich, Dolinian, Bojków i Łemków została zachowana w Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Początki sanockiego parku etnograficznego sięgają końca lat 50. XX wieku. Grupa naukowców dążących do zachowania tradycji ludowej południowo-wschodniej Polski: Aleksander Rybicki, Roman Reinfuss, Jerzy Tur, Jerzy Czajkowski, Barbara Tondos z determinacją podjęła badania i prace nad zabezpieczeniem dziedzictwa kulturowego tego regionu. W 1958 roku zorganizowano „Muzeum skansenowskie w budowie”²⁵. W niecałe 10 lat później powstały pierwsze ekspozycje budownictwa ludowego. Od momentu powstania sanockie muzeum na wolnym powietrzu cieszy się ogromną popularnością, a przez kolejne dziesięciolecia zostało rozbudowane do wielohektarowego obszaru ekspozycyjnego prezentującego dziedzictwo pogranicza polsko-ruskiego. Dzięki zaangażowaniu dyrektora skansenu Jerzego Ginalskiego i konsolidacji sił członków Rady Muzeum z funduszy unijnych zrealizowano projekt pt. „Rynek galicyski”. Tę część ekspozycji udostępniono zwiedzającym 16 września 2011 roku.

Elementy kultury ludowej Lasowiaków i Rzeszowiaków prezentuje Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej. Funkcjonujące od 1959 roku kolbuszowskie Muzeum Regionalne Lasowiaków było organizatorem parku etnograficznego tworzonego *de facto* w latach 70. XX wieku. Ideę poparło wielu pasjonatów i badaczy folkloru lasowiackiego oraz dziedzictwa podrzeszowskich wsi, między innymi Krzysztof Ruszel i Stefan Lew. W 1978 roku utworzono na obrzeżach miasta muzeum na wolnym powietrzu, do którego translokowano obiekty tradycyjnego budownictwa drewnianego Lasowiaków i Rzeszowiaków. Ekspozycja jest systematycznie powiększana między innymi o zespół kościelno-plebański z Żochowa, zabezpieczony tu w początkach XXI wieku, a odrestaurowany kilka lat temu. Obecnie odtwarzany jest zespół dworski z Brzezina, translokowany do muzeum w 2014 roku. Zadania te są realizowane dzięki dofinansowaniu ze środków unijnych²⁶.

Na terenie Podkarpacia funkcjonują także parki kultury ludowej, zorganizowane w zabytkowych chatach i chyzach zachowanych *in situ*: w Markowej, Zyndranowej i Olchowcu, będące własnością lokalnych stowarzyszeń, pasjonatów, społeczników i osób prywatnych. Muzeum Skansen Zagroda Wsi Markowa powstało staraniem Towarzystwa Przyjaciół Markowej

■ 25 *Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Park etnograficzny. Przewodnik*, red. J. Ginalski, Sanok 2008, s. 13–16.

26 Strona internetowa Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej: <http://www.muzeumkolbuszowa.pl/>.

i działaczy ludowych Związku Młodzieży Wiejskiej RP „Wici”. Zachowano tu budownictwo ludowe związane z dawnym osadnictwem niemieckim, umożliwiające ukazanie warunków życia i pracy na początku XX wieku²⁷.

Kultura materialna Łemków prezentowana jest w Muzeum Kultury Łemkowskiej w Zyndranowej (obecnie jest to Oddział Muzeum Podkarpackiego w Krośnie). Placówka działała pierwotnie jako prywatna Izba Pamiątek Kultury Łemkowskiej Teodora Gocza. Skansen powstał w 1968 roku na wydzielonym terenie wsi²⁸, w drewnianej zagrodzie łemkowskiej pisarza gromadzkiego, i funkcjonuje obecnie jako placówka Towarzystwa na rzecz Rozwoju Muzeum Kultury Łemkowskiej w Zyndranowej, którego celem jest pozyskanie środków finansowych na rozwój i bieżącą działalność tego muzeum²⁹.

Muzeum Kultury Łemkowskiej w Olchowcu jest własnością Tadeusza Kielbasińskiego, miłośnika góralskiego folkloru, pasjonata dziejów pogranicza polsko-ruskiego, który zgromadził przykłady materialnego dziedzictwa kultury łemkowskiej i huculskiej w kilku starych budynkach gospodarczych oraz chyży z początku XX wieku³⁰.

Swoistym miejscem pamięci historycznej i kulturowej jest odbudowana cerkiew w Łopience. Na przełomie lat 60. i 70. XX wieku Olgierd Łotoczko walczył z lokalnymi władzami o jej uratowanie³¹. Był historykiem sztuki i miłośnikiem pogranicza polsko-ruskiego. Jako bieszczadzki konserwator zabytków działał na rzecz zachowania dziedzictwa kulturowego w dolinie Łopiennika. Dzisiaj jest to miejsce niezwykle, kulturowo cenne i ważne na szlaku, kultowe dla wielu pokoleń i przyciągające całe rzesze zwolenników turystyki pielgrzymkowej oraz miłośników cerkiewnej kultury materialnej³².

Wyjątkowym miejscem jest centrum kulturowe utworzone w Baligrodzie w odrestaurowanej, murowanej cerkwi pw. Zaśnięcia NMP, która została zbudowana w 1829 roku i przebudowana sto lat później. Na przełomie XX i XXI wieku była zagrożona zawaleniem się z powodu dużej degradacji murów, tamburu kopuły i dachów. Podjęte działania ratownicze

■ 27 J. Tejchma, *Muzeum wsi Markowa*, Markowa 1998, passim; J. Tejchma, *O ludziach i czasach w Markowej*, Markowa 2008 (na s. 199 – obszerna bibliografia).

28 Muzeum Kultury Łemkowskiej, <https://www.zyndranowa.org/pl/muzeum/>, dostęp: 19.11.2019.

29 Strona internetowa Muzeum Kultury Łemkowskiej w Zyndranowej: <https://www.zyndranowa.org>.

30 Strona internetowa Muzeum Kultury Łemkowskiej w Olchowcu: <https://culture.pl/pl/artykul/muzeum-kultury-lemkowskiej-w-olchowcu>.

31 G. Stojak, *Olgierd Łotoczko (1937–1976). Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, red. K. Ceklarz, A. Spiss, J. Święch, Kraków 2019, s. 117–120.

32 G. Stojak, *Walka Olgierda Łotoczki o zachowanie dziedzictwa kulturowego pogranicza w dolinie Łopiennika*, [w:] *Sztuka Pograniczy. Studia z historii sztuki*, red. L. Lameński, E. Błotnicka-Mazur, M. Pastwa, Lublin – Warszawa 2018, s. 457–480.

Stowarzyszenia Ratowania Cerkwi w Baligrodzie i szeroka akcja społeczna o zasięgu ogólnopolskim, zorganizowana wśród miłośników bieszczadzkiego budownictwa cerkiewnego w Polsce, doprowadziły do powstania w odnowionym zabytku ekumenicznego centrum kulturowego. Odbывают się tu koncerty, wystawy, konferencje, a także msze w dwóch obrzędach: greckokatolickim i rzymskokatolickim.

Fot. 8. Wnętrze murowanej cerkwi pw. Zaśnięcia NMP w Baligrodzie (pow. leski), zbudowanej w 1829 roku, przebudowanej w 1928 roku, restaurowanej w latach 2008–2015. Obecnie centrum kulturowe o charakterze ekumenicznym i upowszechniania kultury pogranicza. Na fotografii koncert *Cztery pory roku* A. Vivaldiego w wykonaniu Orkiestry Filharmonii Podkarpackiej (17.09.2012)

Fot. G. Stojak, 2012 rok

Wielowyznaniowość – miejsca pamięci a miejsca historii

Sąsiedowanie i wzajemne przenikanie się kultur Wschodu i Zachodu przyczyniło się do wielokulturowości tych ziem. Choć brzmi to jak frazes, to trzeba przyznać, że cecha ta jest nierozzerwalnie związana z obszarem Podkarpacia. Rozpatrując wielość kultur o podłożu etnicznym na ziemiach południowo-wschodniej Polski, warto zwrócić uwagę na liczne dyskusje o wielokulturowości, które prowadzone są na konferencjach, spotkaniach popularnonaukowych i forach społecznościowych. Jedną z takich debat była dyskusja na temat historycznego i współczesnego ujęcia tego problemu, głównie w kontekście jego wpływu na rozwój Podkarpacia i obecnie

prowadzoną współpracę różnych środowisk³³. Warto w tym miejscu przytoczyć wypowiedź Rafała Wolskiego, konsula generalnego RP we Lwowie, wygłoszoną na konferencji, która została zorganizowana w Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Przekazał w niej osobiste doświadczenia na temat tożsamości i wielokulturowości (pisownia oryginalna):

Urodziłem się i wychowałem w regionie Warmińsko-Mazurskim. Znaczną część mojego środowiska tworzyli dobrowolni lub przymusowi przesiedleńcy np. Warszawiacy, [...] Polacy uciekający z Wołynia i inne grupy. Ludzie mieli różne zwyczaje, różnili się mową i ubiorem, ale to co wszystkich łączyło to staranne milczenie na temat trudnej przeszłości. Dopiero my, dzieci urodzone w latach 70–80 tych przełamywaliśmy pewne bariery nieufności, wzajemnie tolerowaliśmy różnice. Wiele osób, z tego środowiska, kiedy dorosło zaangażowało się w inicjatywę służącą badaniu lokalnej i regionalnej historii³⁴.

Jedną z przyczyn wielokulturowości jest wielość grup etnicznych, mnogość zwyczajów, specyfika kultury materialnej i wielowyznaniowość, co pokrótce zawarto w cytacie dotyczącym Ikony Karpackiej:

Strażnikami trwania kultury Karpat były grupy etniczne zamieszkujące tu od zarania dziejów. W Karpatach Wschodnich i na Podkarpaciu mieszały się wpływy prawosławia i katolicyzmu, zaś po zawarciu Unii brzeskiej w 1596 roku, także duchowość grekokatolików. Barwność tych ziem uzupełniał judaizm, a w niektórych regionach podkarpackich pogórzy także protestanci i inne mniejsze wyznania³⁵.

Pomimo odrębności wynikających z tradycji kulturowej poszczególnych grup etnicznych, wzajemne przenikanie stwarzało podłoże do wytworzenia tzw. okcydentalizacji kultur. Jest to zjawisko wpływu sztuki zachodniej na wschodnią, w tym sposób kształtowania malarstwa, rzemiosła czy architektury cerkiewnej.

Konsekwencją tych wpływów są z jednej strony zjawiska destrukcyjne dotyczące kanonu ikony, zaś z drugiej – wykształcenie się tzw. Ikony Karpackiej oraz uformowanie się jej cech charakterystycznych³⁶.

■ 33 J. Czarnota, *Kultura. Wielokulturowość Podkarpacia*, [a:] <https://www.podkarpacie.pl/index.php/kultura/5428-wielokulturowe-podkarpacie>, dostęp: 18.11.2019.

34 J. Czarnota, *Wielokulturowe Podkarpacie*, [a:] <https://www.sanok.pl/wielokulturowe-podkarpacie>, dostęp: 18.11.2018.

35 G. Stojak, *Ikona Karpacka – na granicy Wschodu i Zachodu*, [w:] *Życie codzienne. Wędrówki po archeologicznych śladach dawnych epok i kultur województwa podkarpackiego*, red. M. Dębiec, Rzeszów 2017, s. 161.

36 Ibidem, s. 162.

Problematyka przenikania stylów, sposobów konstrukcji oraz elementów zdobniczych była zauważona w pierwszym dziesięcioleciu po II wojnie światowej. W książce o ciesielstwie polskim w 1958 roku Franciszek Kopkowicz pisał, że:

[...] są też regiony, w których obserwujemy interesujące wyniki migracji różnych elementów i motywów pod wpływem sąsiednich kręgów kulturowych, np. [...] ukraińskich w Zamojskim i w Rzeszowskim³⁷.

W przeszłości tereny dzisiejszego Podkarpacia były bardzo zróżnicowane etnicznie. Zamieszkiwali je: Łemkowie i Bojkowie, Pogórzanie i Dolinianie, Rzeszowiacy i Lasowiaci, Krakowiacy Wschodni i Nadwiślanie, Zamieszkańcy, a także ludność pogranicza³⁸. Każda z tych grup wykształciła własną specyfikę w zakresie kultury materialnej i niematerialnej, ukształtowała pewne cechy charakterystyczne w zakresie budownictwa, a na bazie doświadczenia także konstrukcji zabudowań zagrodowych w oparciu o technikę ciesielską³⁹.

Fot. 9. Cerkiew pw. Narodzenia NMP (Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy) w Chotyńcu (pow. jarosławski) z 1613 roku, użytkowana, greckokatolicka. Ze względu na bezcenne walory zabytkowe i zachowane dziedzictwo materialne w 2013 roku zespół cerkiewny został wpisany na Listę światowego dziedzictwa UNESCO. Stanowi miejsce pamięci historycznej o wyjątkowym znaczeniu dla społeczności greckokatolickiej

Fot. G. Stojak, 2010 rok

37 F. Kopkowicz, *Ciesielstwo polskie*, Warszawa 1958, s. 357.

38 G. Stojak, *Wielokulturowy pejzaż...*, s. 8–10.

39 Por. *Dawna architektura drewniana...*, passim.

Na pograniczu polsko-ruskim można odnotować niemal wszystkie przemiany stylowe świątyń obrządków religijnych Kościoła wschodniego (np. jednonawową cerkiew bojkowską, ukraińskie cerkwie w stylu tzw. „narodowym” oraz cerkiew łemkowską, która wykształciła trzy typy świątyń: zachodnio-łemkowską, środkowo-łemkowską, wschodnio-łemkowską) i zachodniego (np. kościół jednonawowy, trójnawowy, pseudohalowy, pseudobazylikowy)⁴⁰. Niewątpliwie była to szczytowa forma rozwoju budownictwa i ciesielskiego rzemiosła. Część z nich ocalała z pożogi I i II wojny światowej, a także trudnych lat powojennych sporów. Zostały one zachowane *in situ* jako obiekty sakralne lub zostały translokowane do skansenów⁴¹. Stwarza to dogodne warunki do rozwoju turystyki kulturowej i przyznania jej ważnego miejsca w strategii rozwoju regionalnego.

O wyjątkowym znaczeniu podkarpackich zabytków grup etnicznych – w kontekście historii architektury i budownictwa drewnianego – świadczą wpisy na Listę światowego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego ludzkości UNESCO. W 2003 roku znalazło się na niej sześć kościołów późnośredniowiecznej fundacji szlacheckiej z Małopolski (traktowanej jako region historyczny), wśród nich – dwa podkarpackie kościoły rzymskokatolickie z okresu późnego gotyku: pw. Wszystkich Świętych w Bliźnem i pw. Wniebowzięcia NMP w Haczowie⁴².

W 2013 roku natomiast na wspomnianą listę wpisane zostały cztery nowożytnie zespoły cerkiewne z Podkarpacia. Był to złożony proces w ramach polsko-ukraińskiego wpisu transgranicznego szesnastu cerkwi pogranicza polsko-ruskiego, w tym ośmiu po stronie polskiej i tyłuż po ukraińskiej. Na listę wpisano również cztery zespoły cerkiewne z Podkarpacia: cerkiew greckokatolicką pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Chotyńcu, cerkiew greckokatolicką pw. św. Paraskewy w Radrużu, cerkiew prawosławną pw. św. Michała Archanioła w Turzańsku oraz cerkiew greckokatolicką pw. św. Michała Archanioła w Smolniku nad Samem (obecnie kościół rzymskokatolicki)⁴³.

Przytoczone wpisy to ważny głos w dyskusji o znaczeniu tych obiektów historycznych jako dziedzictwa kulturowego dla wielokulturowych dziejów południowo-wschodniej Polski. Podkreślić też należy istotny wkład tegoż dziedzictwa w zachowanie zbiorowej pamięci w Europie Środkowo-Wschodniej, zwłaszcza po trudnych doświadczeniach II wojny światowej. Współcześnie na polu naukowym odróżnia się miejsca pamięci od

■ 40 Por. *Leksykon drewnianej architektury...*, t. 1, 2, *passim*.

41 G. Stojak, *Translokacja – dobrodziejstwo ratowania czy zgoda na przekształcanie? Kilka refleksji i przykładów z konserwatorskiego notatnika*, [w:] *Architektura drewniana...*, s. 251–260.

42 A. Bujak, *Światowe Dziedzictwo. Polska na Liście UNESCO*, Kraków 2007, s. 7.

43 *Drewniane cerkwie w polskim i ukraińskim regionie Karpat*, red. M. Czuba, M. Rymkiewicz, Warszawa 2013, s. 5–7.

miejsc historii. Pierwsze to miejsca, w których „zapisana jest pamięć”⁴⁴ – jak trafnie nazwała to Anna Wilczyńska, wiążą więc w nierozzerwalną całość kulturę materialną z niematerialną, tworzą niejako kotwice dla ludzkiej pamięci, utrwalają ją. Są wspierane działaniami współczesnych pokoleń, które je odwiedzają, czynnie uczestniczą w życiu religijnym tych miejsc, kultywują tradycję związaną z zabytkiem i dbają o wychowanie pokoleń w poszanowaniu dla ich historii. Miejsca historii to zachowane *in situ* zabytki, w których nie toczy się kult religijny ani nie jest kultywowana tradycja miejsca. Jest to jedynie zachowany relikw przeszłości, odwiedzany na turystycznym i kulturowym szlaku.

Elementy materialne stanowią metaforę przeszłości, jednakże aby pamięć pozostała wciąż „żywa”, niezbędny jej jest rozwój i proces interakcji odbywający się poprzez kreatywny wkład nowych pokoleń tworzących miejsca pamięci⁴⁵

– napisała Anna Wilczyńska, ustosunkowując się do wpływu pamięci zbiorowej na rewitalizację historycznych miejsc w przestrzeni publicznej.

Fot. 10. Relikty cerkwi w Kupnej k. Krasiczyna, przeniesionej do Godkowa na Mazurach staraniem prof. dr hab. inż. arch. Romany Cielątkowskiej z Politechniki Gdańskiej oraz Grażyny Stojak, Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Fot. G. Stojak, 2011 rok

■ 44 A. Wilczyńska, *Pamięć zbiorowa i jej wpływ na rewitalizację historycznych przestrzeni publicznych*, [w:] *Pomiędzy pamięcią zbiorową a historią. Rekonstrukcje przeszłości w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. P. Bałdys, I. Jakimowicz-Ostrowska, J. Charuty-Kojkoł, Gdańsk 2016, s. 326.

45 Ibidem, s. 335.

Podkarpackie zabytki wpisane na listę UNESCO są miejscami czynnego kultu religijnego, zaś cerkiew w Radrużu jest oddziałem Muzeum Kresów Wschodnich w Lubaczowie. Wszystkie obiekty znajdują się na trasie turystyki kulturowej oraz są w centrum zainteresowania grup religijnych i członków wspólnot etnicznych. Dlatego podkarpackie zabytki z tej listy są nie tylko miejscami historii, ale także miejscami pamięci zbiorowej. Zapisana jest w nich „pamięć ludzi” i wraz z tradycją jest ona kultywowana. Dlatego odgrywają one istotną rolę w kształtowaniu poczucia tożsamości mieszkańców tych ziem i mają ponadczasowe oraz ponadregionalne znaczenie, co doceniły komisje oceniające zasadność wpisu tych obiektów na listę UNESCO.

Pamięć zbiorowa podstawą rewitalizacji kulturowej

Gospodarstwa pozostałe po deportacjach ich właścicieli za granicę Polski i przesiedleniach ludności ruskojęzycznej pogranicza wschodniego w głąb kraju były opuszczone i niszczone. Niektóre z nich, położone na terenach atrakcyjnych do zagospodarowania, modernizowano i przekształcano. Często stawiano nowe, bezstylowe budynki, zwykle piętrowe domy jednorodzinne. Transformacje społeczno-kulturowe przyczyniły się do systematycznego zaniku wielopokoleniowego zasiedlania zagród chłopskich. Razem z nowym, powojennym systemem gospodarowania i niszczeniem domiarów rodzimego rzemiosła oraz przemysłu wiejskiego, związane z nimi elementy tradycji przestały być kultywowane, a zabytkowe zagrody tylko w szczególnych przypadkach translokowano do skansenów. Elektryfikacja wsi doprowadziła do likwidacji młynów wodnych i wiatrowych, z których niemal wszystkie rozebrano do lat 60. XX wieku. Tym samym krajobraz wsi polsko-ruskiego pogranicza zmienił się zasadniczo.

Pomimo przesiedleń ludności i rozbiórki zagród wiejskich, cerkwie greckokatolickie oraz prawosławne w wielu miejscowościach zachowały się, lecz są niezagospodarowane. Na ten stan rzeczy wpływ ma przede wszystkim brak użytkowników obiektów sakralnych i sprawowanej funkcji kultowej. Potrzebny jest dyskurs interdyscyplinarny na temat przyszłości jeszcze ciągle istniejącej zabytkowej architektury wyznaniowej.

Poczucie tożsamości kulturowej społeczności przesiedlonej w ramach akcji „Wisła” na Ziemi Zachodniej i Północnej bywa ciągle żywe. Do wyjątkowych wydarzeń należy translokacja relikwów cerkwi w Kupnej pod Przemyślem do miejscowości Godkowo w województwie warmińsko-mazurskim. To, co pozostało z cerkwi na cerkwisku, przeniesiono na teren obecnej parafii greckokatolickiej w Godkowie. Relikty wmontowano w miejsca, w których były pierwotnie, przed zniszczeniem cerkwi w latach

60. XX wieku. Doszło tu do współczesnej rekonstrukcji obiektu cerkiewnego z twórczym zastosowaniem artefaktów, której motorem było poczucie tożsamości u potomków osób przesiedlonych:

[...] więc w porywie serc współuczestniczymy w dosłownym od-
twarzaniu przestrzeni wiary – w nowym miejscu, tam, gdzie czekają
ludzie ze swoją pamięcią, nadzieją i wdzięcznością⁴⁶.

Fot. 11. Cerkwisko w Kupnej k. Krasiczyna

Fot. G. Stojak, 2011 rok

Chociaż rekonstrukcja budynku sakralnego odbywała się przy aplauzie prasy⁴⁷, w tym mniejszości ukraińskiej⁴⁸, to jednak część Ukraińców z terenu ziemi przemyskiej była przeciwna tym działaniom, uważając, że relikty w Kupnej powinny pozostać *in situ* i być niemyim świadkiem działań na ludności cywilnej w 1947 roku⁴⁹. Jednak tożsamość przesiedlonej społeczności okazała się tak silna, że zrekonstruowana cerkiew wraz z relikdami pierwotnej świątyni stała się swoistym „Muzeum-świątynią przesiedlonego ludu”. Stała się miejscem pamięci, choć niezachowanym *in situ*.

■ 46 R. Cielątkowska, *Translocatio. Przeniesienie drewnianych świątyń trzech obrządków*, Gdańsk 2014, s. 6.

47 W. Pysz, *Modlitwa na inaugurację przenosin ruin cerkwi w Kupnej*, [@:], <http://gosc.pl/doc/916093.Modlitwa-na-inauguracje-przenosin-ruin-cerkwi-w-Kupnej>, dostęp: 9.11.2019.

48 W. Katarzyński, *XVIII-wieczna cerkiew przywędrowała za wiernymi*, [@:] <http://ukraincy.wm.pl/96581,XVIII-wieczna-cerkiew-przywędrowała-za-wiernymi.htm#axzz4QOoTtpLy>, dostęp: 9.11.2019.

49 Stanowisko odrębne reprezentował Bohdan Huk, dziennikarz gazety „Nasze Słowo”.

Poczucie tożsamości i jego wpływ na współczesny krajobraz kulturowy

Krajobraz kulturowy podkarpackiej wsi powstawał na przestrzeni wieków i był kształtowany przez rozmaite wydarzenia, między innymi działania wojenne. Szczególnie znacząco zapisał się czas I i II wojny światowej, który krystalizował tożsamość kulturową mieszkańców i świadomość przynależności do określonych społeczności. Na przełomie XX i XXI wieku ukazała się obszerna literatura przedmiotu, która opisuje migracje i akcje przesiedleńcze w 1. połowie XX wieku. Są to między innymi publikacje Marka A. Koprowskiego⁵⁰ i Jana Pisulińskiego⁵¹, a także innych badaczy. W świetle publikacji, dokumentów i materiału fotograficznego dostrzegalna jest wielka konsolidacja społeczności etnicznych i wzajemna walka z przeciwnościami losu, zespolenie w jeden organizm, którego podłożem było poczucie wspólnej tożsamości etnicznej.

Podkarpacie to kraina naznaczona emigracjami ludności w okresie porabacji galicyjskiej w 1846 roku. Pierwsze z nich odbywały się „za chlebem”, w tym za ocean, poczynając od ostatniej ćwierci XIX wieku. Kolejne migracje – najpierw wymuszone Wielką Wojną, a następnie II wojną światową – łączyły się z przesiedleniami ludności cywilnej na Ukrainę w latach 1944–1947 oraz w związku z akcją specjalną pod kryptonimem „Wisła” na Ziemię Zachodnie i Północne Polski. W wyniku tych wysiedleń z południowej i środkowej części Podkarpacia utracono rdzennych mieszkańców, a przesiedlono nowych, z innych regionów Polski, o odmiennej kulturze oraz zwyczajach. Za każdym razem było to zderzenie „dwóch światów” – zarówno dla społeczności wysiedlonych z Podkarpacia, jak i tych przesiedlonych na Podkarpacie. Tym samym struktura ludności w tym regionie podlegała ciągłym zmianom, stawiając wyzwania przed społecznością w kontekście integracji z nowym środowiskiem.

Osobnym zagadnieniem była dynamika przemian, jakie zachodziły na omawianym obszarze w 3. ćwierci XX wieku. Przyniosły one rozwój przemysłu i miast. W funkcjonowaniu warstwy robotniczo-chłopskiej doszło do ścierania się dwóch tendencji – budowania tożsamości w oparciu o tradycję i trendy związane z awansem społecznym. W efekcie spowodowało to uformowanie się kilku kierunków w kształtowaniu krajobrazu kulturowego podkarpackiej wsi.

Pierwszy z nich to tendencja do zachowania budownictwa etnicznego, która nie jest jednolita. Z jednej strony jest to dobrze zorganizowana

■ 50 M.A. Koprowski, *Łemkowie. Losy zaginionego narodu*, Zakrzewo 2016, passim; M.A. Koprowski, *Akcja „Wisła”. Krwawa wojna z OUN-UPA*, Zakrzewo 2016, passim.

51 J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947*, Rzeszów 2017, passim; J. Pisuliński, *Akcja specjalna „Wisła”*, Rzeszów 2017, passim.

działalność samorządowych skansenów na Podkarpaciu, które znakomicie prosperują, systematycznie rozszerzając swoją działalność – są to dwa wiodące muzea na wolnym powietrzu: Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku i Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej. Z drugiej zaś strony – odmienna od powyższych – działalność prywatnych parków kulturowych (np. Muzeum Kultury Łemkowskiej w Zyndranowej i Muzeum Kultury Łemkowskiej w Olchowcu) oraz mini-skansenów na terenie gmin (Skansen Zagroda Muzeum Wsi Markowa, „Kresowa Osada” w Baszni Dolnej, „Zagroda Pogórzeńska” w Gwoźnicy – Muzeum Biograficzne Juliana Przybosia w Gwoźnicy, „Zagroda Chłopska” w Godowej, „Chałupa nr 84” w Glinniku Zaborowskim, „Zagroda Kowalska” w Krzeszowie Górnym). Każdy z tych mini-skansenów inaczej stara się zachować kulturę ludową poszczególnych grup etnicznych. Z jednej strony działania te są ukierunkowane na eksponowanie kultury materialnej i upowszechnianie folkloru grupy etnicznej, zaś z drugiej – na sprzedaż produktów spożywczych i rzemiosła, działalność komercyjną i restauracyjną. W każdym z przypadków wysiłek organizatorów jest ogromny, tym bardziej że dofinansowanie zewnętrzne tych działań jest okazjonalne, a praca oparta głównie o wysiłek pasjonatów. Działalność tych placówek jest bardzo istotna dla ochrony kultury materialnej i niematerialnej, a przede wszystkim dla zachowania autentycznego budownictwa regionalnego *in situ*. Niestety, przykrą sprawą jest borykanie się z trudnościami w zakresie finansowania funkcjonowania i działalności tych instytucji, które na co dzień mają wielkie problemy z bieżącym utrzymaniem.

Drugą tendencją – zupełnie przeciwną do opisanych trendów – jest świadome niszczenie zabudowy tradycyjnej i zastępowanie jej budownictwem nowoczesnym, często bezstylowym, zgodnym z duchem czasu i modą, występującym w całej Polsce. Można tu wskazać trzy rodzaje przyczyn.

Pierwszą i zdecydowanie najpowszechniejszą stanowi zacieranie tradycji, która jest traktowana jako symbol zacofania. Wszystkie wsie na całym Podkarpaciu zmierzyły się z tendencją lokalnych społeczności składających się do nowych prądów edukacyjnych, elektryfikacji i nowego budownictwa w gospodarstwie. Mechanizacja rolnictwa i upowszechnianie wiedzy przez stronnictwa ludowe, najpierw Zjednoczone Stronnictwo Ludowe (ZSL), a potem Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL), sprzyjały dążeniom do nowoczesności. Przykładowo upowszechnianie oświaty wśród ludności uczęszczającej do uniwersytetów ludowych, między innymi Uniwersytetu Ludowego w Gaci pod Przeworskiem, było szeroką akcją edukacyjną wśród społeczności wiejskiej, która przyczyniała się do wprowadzenia nowatorskich rozwiązań do kultury materialnej wsi dawnego województwa rzeszowskiego.

Drugą przyczyną była ucieczka mieszkańców wsi do rozwijających się, nowoczesnych miast i przemysłu. W szczególności dotyczyło to osad położonych w pobliżu aglomeracji miejskich, w których lokowano duże fabryki i huty. Dobrym przykładem jest tu rozbudowa po 1945 roku huty w Stalowej Woli i stworzenie warunków do pracy, zatrudnienia i mieszkania dla społeczności okolicznych wsi. Dużym atutem tych zmian – oprócz pracy zarobkowej i gwarancji otrzymania nowoczesnego mieszkania w nowym budownictwie – były rozwój kultury i możliwość edukacji artystycznej w nowo wybudowanym Zakładowym Domu Kultury Huty „Stalowa Wola” w Stalowej Woli⁵². Podobne warunki rozwoju dla pracowników zostały stworzone w Mielcu i Rzeszowie. Budowano nowe osiedla, zatrudniano pracowników w mieleckich i rzeszowskich Zakładach Metalurgicznych WSK, a na początku lat 50. XX wieku wznoszono także socrealistyczne domy kultury. Awans społeczny i migracja zarobkowa były powodem opuszczania zagród lasowiackich i porzucania tradycji kulturowej, pamięci historycznej, a nawet wyzbycia się tożsamości.

Przykład takiego zjawiska może stanowić Dolne Nadsanie i walka ks. Wilhelma Gaj-Piotrowskiego o uratowanie kultury ludowej Lasowiaków. Był to rzymskokatolicki ksiądz historyk i etnograf – miłośnik dziedzictwa kulturowego Dolnego Sanu i autor pojęcia „regionu dolnosańskiego”. W latach 70. XX wieku zgromadził obszerną kolekcję strojów ludowych, rzemiosła i wyposażenia zagród chłopskich, która stała się podstawą do założenia Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli. Był także donatorem Muzeum Jana Pawła II w Stalowej Woli⁵³. Oprócz zabytków ruchomych kultury materialnej Dolnego Nadsania, które gromadził w wyżej wymienionych kolekcjach, dążył do przeniesienia zagród i budynków gospodarczych na teren skansenu, który widział jako zaplecze dla funkcjonującego Domu Kultury w Stalowej Woli. Intensywna walka prowadzona na przełomie lat 70. i 80. XX wieku nie przyniosła spodziewanego efektu, pomimo iż dyrekcja Muzeum Okręgowego w Rzeszowie popierała inicjatywę utworzenia skansenu i była skłonna do objęcia jej swoim patronatem. Idea muzeum nie powiodła się, gdyż aktywiści partyjni PZPR z Huty „Stalowa Wola” nie dopuścili do jego utworzenia. Dodatkowym kontrargumentem było powołanie do życia Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej, co ostatecznie zdecydowało o losie skansenu⁵⁴. Zebrany materiał etnograficzny był podstawą publikacji habilitacyjnej księdza pt. *Kultura materialna ludu okolic Rozwadowa*, który to tytuł uzyskał w 1985 roku.

■ 52 G. Stojak, *Socrealistyczna kuźnia stalowych serc kultury. Zakładowy Dom Kultury Huty „Stalowa Wola” w Stalowej Woli*, Stalowa Wola 2018, passim.

53 Wilhelm Gaj-Piotrowski, https://pl.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Gaj-Piotrowski, dostęp: 18.11.2019.

54 W. Gaj-Piotrowski, *Problemy muzealnictwa...*, s. 30–45.

Ks. Wilhelm Gaj-Piotrowski pisał o tym wielokrotnie i ubolewał, że ludność wiejska, przenosząc się do miast w poszukiwaniu pracy i zamieszkując w wybudowanych tam osiedlach, w większości porzucała swoje zagrody, co w efekcie skutkowało późniejszym wyburzaniem starych domów mieszkalnych i budynków gospodarczych. Chcąc więc ratować dziedzictwo materialne Dolnego Nadsania, dążył do odkupienia chałup i budownictwa zagrodowego, a następnie ich translokacji i zabezpieczenia w muzeum na wolnym powietrzu, co – jak nadmieniono – nie powiodło się.

Mieszkańcy, którzy pozostali na wsiach między innymi Górnego Nadsania, zmieniali swoje upodobania na nowoczesne, zastępując tradycyjną zabudowę nową, podyktowaną modą i nawiązującą do miejskiej. Następowo też systematyczne wyludnianie wsi podkarpackiej. Obserwowałam je wzdłuż całej doliny Sanu. Zgodnie z modą i korzyściami zarobkowymi przenoszono się do nowoczesnych bloków i zmieniano tryb życia z wiejskiego na miejski, w dodatku „osiedlowy”.

Trzecią przyczyną jest nieujawnianie przynależności do konkretnej grupy etnicznej. Ludność pochodzenia rusińskiego powiatu krośnieńskiego, a w szczególności Łemkowie z Beskidu Niskiego, nie przejawiali zainteresowania kultywowaniem rodzimego budownictwa i ujawnianiem swojej tożsamości. To samo dotyczy ludności ukraińskiej zamieszkałej na terenie powiatów przemyskiego i lubaczowskiego. Postawa taka sprzyjała wprowadzaniu nowoczesności za wszelką cenę. Cieniem kładły się tutaj przeżycia wojenne, a przede wszystkim przesiedlenia ludności.

Wszystkie powyższe czynniki składają się na nowy pejzaż kulturowy podkarpackiej wsi, nie zawsze zgodny z oczekiwaniami. Wraz z rozwojem społecznym, gospodarczym i kulturowym panorama wsi przechodziła przemiany w kierunku nowoczesności i globalizacji, czego skutkiem była konieczność rekonstruowania krajobrazów kulturowych w muzeach na wolnym powietrzu. Wiązało się to z utratą wartościowych elementów i niepowtarzalności obrazu tradycyjnego otoczenia. Zabudowa podkarpackiej wsi bardzo szybko ewoluowała od tradycyjnej zabudowy drewnianej do nowoczesnego murowanego, bezstylowego budownictwa. Przez całą 2. połowę XX wieku towarzyszyło temu przejmowanie miejskiego stylu życia. Choć społeczeństwo już wcześniej dojrzywało do tego, aby chronić przejawy kultury grup etnicznych, czego przykładem są muzea na wolnym powietrzu oraz punkty skansenowskie powstałe w latach 50., 60. czy 70. XX wieku omówione w tym artykule, to obecnie społeczność lokalna zaczyna jednak podejmować trudne decyzje i walczyć w obronie szeroko rozumianego dziedzictwa kulturowego, postrzeganego przez pryzmat własnej tożsamości⁵⁵.

The architecture of ethnic groups and the attitudes of the local population of the region of Podkarpacie in the second half of the 20th century and at the beginning of the 21st century

Selected problems

The region of Podkarpacie is a multiethnic, multicultural and multifaith region situated in the south-east of Poland. It is a border region whose area overlaps with the Podkarpacie Province established in 1999.

The contemporary, complex structure of the population of the region of Podkarpacie – shaped by the operation Vistula and the post-war resettlement of the residents from other regions of Poland, as well as labour migration from villages to cities – causes the formation of several directions in shaping the cultural landscape of the Podkarpacie countryside.

The first of them is the tendency to preserve ethnic architecture, which is not homogeneous. On the one hand, there is a well-organised operation of two municipal open-air museums in the region of Podkarpacie, i.e. the Museum of Folk Architecture in Sanok and the Museum of Folk Culture in Kolbuszowa, which professionally preserve and scientifically develop both tangible and intangible cultural heritage of the Polish countryside. The operation of private cultural parks (e.g. Museums of Lemko Culture in Zyndranowa and the Museum of Lemko Culture in Olchowiec) as well as mini open-air museums operating in municipalities (e.g. „Open-Air Museum „Zagroda” in village of Markowa, “Kresowa Osada” in Basznia Dolna, “Zagroda Pogórzańska” in Gwoźnica – Biographical Museum of Julian Przyboś in Gwoźnica, “Zagroda Chłopska” in Godowa, “Chałupa nr 84” in Glinnik Zaborowski, “Zagroda Kowalska” in Krzeszów Górny) is quite different. Each of these mini open-air museums tries to preserve the folk culture of individual ethnic groups in a different way. On the one hand, their activity aims at exposing tangible culture and popularizing folklore of ethnic groups; on the other hand, at selling food products and crafts, commercial and restaurant activity. In each of the cases, the organisers’ effort is tremendous, especially that external financing of these activities is occasional, and work necessary to make these facilities operate properly is mainly based on the effort of enthusiasts.

The second tendency – completely opposite to the above mentioned trends – is the destruction of traditional buildings and replacing them

with contemporary, styleless architecture occurring all over Poland. There are three types of causes that may be responsible for this state: blurring the tradition as a symbol of backwardness (e.g. Dolne Nadsanie and the fight of priest W. Gaj-Piotrowski), migration of countryside residents to cities and construction of new housing estates due to fear of disclosure of belonging to a specific ethnic group (e.g. Low Beskids, Przemyśl County, Lubaczów County), as well as introducing modernity at all costs (Bieszczady – Olgierd Łotoczka’s fight for the “wild Bieszczady” in the Łopienik Valley). All the above mentioned actions – both in the past and at present – contribute to the image of the countryside in Podkarpacie.